

УДК 378.14+37.014.5(4:477)

Н. Г. Сидорчук,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

РОЛЬ ВИЩИХ ШКІЛ БЛИЖНЬОГО СХОДУ У СТАНОВЛЕННІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ У СЕРЕДНІ ВІКИ

У статті подається характеристика шкіл вищого типу Близького Сходу у середні віки як ідеологічних центрів духовної мусульманської освіти. Розкриваються витoki університетської освіти як освітньо-соціального явища на Близькому Сході, а також визначається їх роль у становленні європейської університетської освіти.

Перехід від індустріального до інформаційного суспільства зумовив перетворення освіти на потужний чинник соціального престижу. У резонансі з потужними реформістськими потоками, що охопили національну систему вищої школи, це привело до появи різних типів вищих навчальних закладів, які формально мають один і той же статус. Розмитість формальної ієрархії існуючих на сучасному етапі вищих закладів освіти, відсутність об'єктивної оцінки їх діяльності вимагає відповіді на ряд концептуальних питань, пов'язаних з перспективним розвитком різних векторів вищої освіти та її вершини – університету.

Тому доцільно звернутися до історичного становлення цього соціального феномену, що веде початок від створення Платоном першої академії, орієнтованої на формування на елітарному рівні з індивіда справді розвиненої вільної особистості. Античний період не закінчився взяттям Рима, бо паралельно в Східній Римській імперії залишилися функціонувати відомі вищі школи в Константинополі, Олександрії, Афінах, Антіохії, Анкарі, Ефесі, деякі з яких збереглися і після відходу частини візантійських земель до арабів, тому часто виникнення університетів починають розглядати з раннього середньовіччя [1].

Теоретичну основу дослідження становлять роботи з історії розвитку освіти на Близькому Сході О. Бібікової, О. Джуринаського, Ібейд Мухаммед Абд аль-хаді, К. Лавриненко-Омецинської, К. Полякова.

Метою даної статті є аналіз шкіл вищого типу Близького Сходу у середні віки як ідеологічних центрів духовної мусульманської освіти, а також визначення їх ролі для становлення європейської університетської освіти.

Середні віки – велика епоха людської історії, яка охоплює приблизно V-XV ст. (хронологічні межі, звісно, приблизні). Порівняно швидкий розвиток міст сприяв створенню сприятливого клімату для функціонування шкіл вищого типу як чинників формування державних структур, соціальних інститутів, релігійних ідеологій.

Прийнято вважати, що відновлення античних традицій в освіті почалося з Емілії-Романьї та її центру, Болоньї, що знаходився поблизу Равенни, яка прийняла після розділу Римської імперії державний скіпетр Рима [1]. Однак хронологічно перші заклади університетського типу у цей період з'являються на Близькому Сході.

Араби завоювали Іран, Середню Азію, Сирію, Єгипет та Північну Африку. Відповідно у VII-VIII ст. розвиток культури, освіти і педагогічної думки у зазначеному регіоні відзначався впливом мусульманства та пройшов декілька етапів. У ранню епоху (VII-IX ст.) проблеми виховання спеціально не розглядалися. Своєрідний Ренесанс наступив у IX-XII ст. Міста мусульманського світу Багдад, Дамаск, Кордова, Бухара та інші перетворилися на важливі центри світової культури та освіти. Зростає значення (престиж) знань. З'являються перші трактати з проблем виховання [2: 93].

Освіта в ісламському світі на той час ділилася на два рівні (у окремих країнах були непринципові відмінності). Приватні релігійні школи першого (початкового) рівня – *кітаб* – існували в містах та великих поселеннях. Практично до XII ст. ці школи не мали власного приміщення, заняття проходили у мечетях (рідше у будинках або на лавах). Вивчали в основному арабську грамоту шляхом читання та запам'ятовування текстів Корану. Крім того, вивчали історію, правила етикету, займалися фізичними та військовими вправами (плавання, їзда верхи, стрільба з лука тощо). У цілому учнями *кітабу* були діти ремісників, торгівців, заможних селян. Представники феодалної верхівки віддавали перевагу приватним учителям [2: 98].

Другий (вищий) рівень освіти учні отримували за допомогою платних учителів або у спеціальних навчальних закладах. Заняття, як правило, проходили у мечетях (частіше всього від світанку до опівдня). Найбільші з них могли вмещувати десятки учнівських груп (*кругів*), на заняття приходили сотні юнаків. Викладач сидів на ковдрі у колі учнів. Богословські навчальні заклади другого рівня у кругах при мечетях називалися *фіхх* та *калам* [2: 98].

Важливою подією у розвитку освіти стала поява *будинків мудрості*, перший з яких з'явився у Багдаді у кінці VIII ст. У них збиралися та вели дискусії видатні вчені, там були зосереджені надзвичайні зібрання рукописів. У будинках мудрості поєднувалися традиції греко-римської, індійської, арабської та персидської освіти. Програма мала сприяти формуванню молодого людини як благородного мусульманина. Предмети ділилися на два цикли: традиційні та раціональні (ті, що осягалися розумом). До першого циклу відносилися релігійні дисципліни – тлумачення Корану, інтерпретація переказів про пророка Мухаммеда, мусульманське право (шаріат) і теологія, а також арабська філологія і риторика. У другий цикл входили каліграфія, логіка, математика, астрономія, зібрання правил поведінки, медицина та інші природничі науки (відповідно до філософських концепцій Аристотеля). Ті, хто отримував освіту вищого рівня, отримував й учений ступінь – *іяз*. Іноді вони мали посвідчення про такий ступінь від декількох викладачів [2: 99].

Головними методами навчання у *фікхах*, *каламах* та *будинках мудрості* були читання та коментування різних книжкових джерел. Учні під керівництвом наставника вивчали найбільш авторитетні твори у тій або іншій галузі. Учень частіше всього читав, а викладач за ним коментував. Іноді коментарі переходили у розгорнуту лекцію. Студенти вели конспекти. Спеціальні "галашатаї" час від часу голосно повторювали те, що вчитель вважав найбільш важливим. Вони ж виконували роль репетиторів і контролерів [2: 99].

Влада рідко втручалася у справи вищої освіти, лише у ряді місць, наприклад Багдаді і Єгипті, вона контролювала виконання канонів ортодоксального ісламу [2: 99].

Принципові зміни у вищій освіті відбулися у XI-XII ст., коли з'явилися нові навчальні заклади – *медресе*. Перше медресе при мечеті було відкрито у Марокко у 859 р. [3]. Відомою є й школа зазначеного типу у Багдаді (1055 р.). Пізніше медресе з'являлися у всьому ісламському світі [2: 99].

У ряді джерел медресе визначають як мусульманські навчальні заклади, що виконували роль середньої школи або мусульманської духовної семінарії [3]. Ряд науковців вважає їх закладами вищого типу [4]. Приналежність їх до вищих шкіл підтверджує описана система та зміст навчання, що існували у медресе. Тут вивчали та коментували навчальну літературу цивілізованого світу того часу. У них був свій статут та статус приватних навчальних закладів хоча поступово контроль держави ставав все більш жорстоким. Студенти забезпечувалися житлом, продуктами, невеликою грошовою допомогою. Отримували заробітну плату й викладачі. Медресе існували на кошти багатих дарувальників. Іноді (в Басрі, Гераті, Ісфагані, Мерве та інших містах) їх фінансувала й влада. У перших медресе вивчали граматику, право, філософію [2: 99].

Тут отримували не тільки релігійну, але й світську освіту. Поступово програма розширювалася: вивчали та коментували праці давньогрецьких, іранських та індійських авторів, навчаючись за підручниками часто складеними видатними мислителями Сходу. Так, аль-Біруні створив трактат "Вразумление началм звездочетства" – посібник з математики, астрономії і географії. Учень міг вибрати із декількох варіантів відповідей на поставлені запитання той, який вважав правильним. Настільними книгами в медресе та інших вищих навчальних закладах були трактати Ібн Сіні [2: 100].

Іноді великі медресе, наукові гуртки, будинки мудрості перетворювалися у своєрідні університети з бібліотеками, лекційними залами [2: 100].

На Близькому Сході у зазначений період відкривалися й навчальні заклади університетського типу. Наприклад, у Каїрі (Єгипет) провідним навчальним центром стає університет при мечеті Аль-Азхар (Блискуча мечеть) [5]. Сама мечеть була побудована в 970-972 роки за часів Фатимідів, що відносили своє походження до Фатими – дочки пророка Мухаммеда. Халіф аль-Муїзз (953-975), що правив тоді Єгиптом, прагнув зробити аль-Азхар головним релігійним центром шіїтської держави. Мечеть будувалася одночасно з містом аль-Кахіра (Каїром), яке на той час стало новою столицею Єгипту. Вже тоді в мечеті почалося викладання коранічних наук [6]. А у 988 році при мечеті був заснований найбільш престижний мусульманський вищий навчальний заклад, який мав статус академії-університету. Особливістю зазначеного університету було те, що в результаті навчання його студенти отримували освіту духовну, а не світську, оскільки й будувався він як головний ідеологічний центр Фатимідської держави ісмаїтів [7; 8].

Першим активно зайнявся організацією навчального закладу при мечеті візир (міністр) бен Кальс. Він увів регулярні заняття, на яких зачитувалися його "міністерські" доповіді з питань мусульманського права у шіїтській трактовці. З часом групі юристів-богословів аль-Азхара для того, щоб вони повною мірою зосередилися на навчальному процесі та науці, була призначена щомісячна заробітна плата та поряд з мечеттю побудовано будинки для проживання.

Навчання слухачів не обмежувалося лише викладанням дисциплін релігійного змісту та філології. За вказівкою фатимідських правителів воно стало включати математику, астрономію, природознавство та географію. Для слухачів було введено стипендію [8].

Історичні події визначали непростий шлях становлення зазначеного навчального закладу. Разом з тим, за султана аз-Захір Байбарсе (1260-1277) тут, наприклад, була створена бібліотека, покращено

утримання викладачів і студентів. У цей період аль-Азхар відроджується як престижний навчальний заклад і головна соборна мечеть Каїра і Єгипту. Основний акцент у навчанні був зроблений на богословські науки і арабську філологію, а математиці, природознавству та іншим світським наукам надавалося значення другорядне [6], тобто університет залишається вищим навчальним закладом, що дає духовну освіту. Університет з тисячорічною історією протягом свого існування завжди дотримувався цього принципу. Лише у 1961 р. він реорганізований Несером, який відкрив ряд світських факультетів (медицини, сільського господарства, у тому числі й спеціальний жіночий факультет) [6; 7].

У різний час з аль-Азхар було пов'язане життя і діяльність багатьох видатних людей: фізика Ібн аль-Хайсама (XI ст.), лікаря Абд аль-Латіфа аль-Багдаді (XIII ст.), поета Умара бен аль-Фаріда (XIII ст.), історика Ібн Халдуна (XIV-XV ст.) та ін. Багато знаменних подій в житті Єгипту розгорталася або починалися в стінах аль-Азхара. Його викладачі та студенти неодноразово виступали рушійною силою єгипетського національно-визвольного руху і зробили значний внесок в історію цієї країни арабського Сходу [6].

Сучасні розкопки у районі Ком Ад-Дикки у Олександрії (Єгипет) засвідчили, що у античні часи тут також існував університет, останки якого до 2008 року вважалися амфітеатром [9]. Однак конкретної інформації щодо його діяльності ще не зібрано.

Культура європейського середньовіччя виникла на уламках Римської імперії. Послаблення і руйнація центральної імперської влади супроводжувалось заколотами, війнами, занепадом моралі і господарської розрухи. Але в Західній Європі після її захоплення варварами практично зникла грамотність і надалі довелося заново відроджувати всю просвітницьку систему [1]. У цій атмосфері всезагального безпорядку вирішувалась доля європейської культури й освіти.

Часто виникнення європейських університетів починають розглядати з епохи Карла Великого, так званого "каролінгського Відродження". Саме він більше ніж за десять років до офіційного оголошення створеної ним у 800 р. імперії декларував повсюдне створення монастирських шкіл (з прийняттям християнства цим же шляхом піде й Київська Русь, яка досягла в цей період абсолютної писемності населення). Йому належить й ідея створення вченого гуртка, який з часом було перейменовано на Академію. Вона була чимось середнім між зібранням друзів та вченим співтовариством, де у вільній бесіді обговорювалися філософські та богословські проблеми, складалася та читалися вірші. Іноді її називали придворною грою чи забавою, однак саме вона мала велике значення для поширення освіти в епоху Середньовіччя, чого, зрозуміло, було недостатньо для Середньої Європи [1].

Шлях до створення європейського університету прокладали й учені середньовіччя, відомі в історії під назвою "схоластів" (від слова "схола", тобто "школа"). Ними здійснювалося узгодження вчення та канонів церкви з тими випадковими уривками наукових відомостей, які їм пощастило знайти в перекладах видатних філософів давнини. До речі, єдиним грецьким філософом, окремі твори якого дозволялось вивчати в перекладах учених-ченців, був Аристотель [10: 141].

X століття відродило забутий до того часу аскетизм, однак не можна сказати, що воно здійснило значний вплив на життя і думки своїх сучасників. У XI ст. в Італії розгортається масштабна боротьба двох ідей, двох партій – папського Риму і німецького імператора. Обидві партії і до, і після рішучих сутичок користуються публіцистикою, письмовою полемікою для виправдання своїх поглядів та критики суперників, ця обставина пожвавила розумову атмосферу Італії, але, звичайно, односторонньо [11].

Отже, за таких умов "інформаційний голод" інтелектуальної еліти суспільства вже не могла задовольнити церковна схоластика. Розширенню знань середньовічного європейця у галузі медицини, астрономії, географії, математики та інших наук сприяли хрестові походи, знайомство з арабською культурою. Це було однією з передумов створення у Європі в XII-XIII ст. особливої форми вищих навчальних закладів – університетів (від латинського слова "universitas" – сукупність) – установ, що зробили дійсний переворот як у повсякденному, так і в духовному житті європейців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ НА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лавриненко-Омецинская Е. Університет – это должно звучать гордо [Електронний ресурс] / Е. Лавриненко-Омецинская // С. Зеркало недели. – 2003. – № 44 (469). – Режим доступу : <http://iic.dgtu.donetsk.ua/russian/ovs/lavr.htm> – 30.09.2006 г. – Загол. с экрана.
2. Джурицкий А. Н. Зарубежная педагогика : учеб. пособие для студентов вузов / А. Н. Джурицкий. – М. : Гардарики, 2008. – 383 с.
3. Медресе [Електронний ресурс] / С. Википедия. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki> – 12.12.2010 г. – Загол. с экрана.
4. Медресе [Електронний ресурс] / С. Викизнание. – Режим доступу : <http://www.wikiznanie.ru/ruwz/index.php> – 12.12.2010 г. – Загол. с экрана.

5. Ибейд Мухаммед Абд аль-хади Система образования в Египте [Електронний ресурс] / С. Портал Магистров ДонНТУ. – Режим доступу : <http://www.masters.donntu.edu.ua/2009/fvti/mohamed/ind/index.htm>. – 12.12.2010 г. – Загол. с экрана.
6. Бибилова О. Университет Аль-Азхар [Електронний ресурс] / О. Бибилова // С. Avialine.com. – Режим доступу : <http://www.avialine.com/country/18/articles/52/151/0/0/427.html> – 12.12.2010 г. – Загол. с экрана.
7. Университет Аль-Азхар [Електронний ресурс] / С. Википедия. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki> – 12.12.2010 г. – Загол. с экрана.
8. Поляков К. Десять столетий аль-Азхара [Електронний ресурс] / К. Поляков // С. НГ РЕЛИГИИ. – Режим доступу : http://religion.ng.ru/facts/2001-07-25/1_ten_century.html – 12.12.2010 г. – Загол. с экрана.
9. Александрия [Електронний ресурс] / С. Википедия. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki> – 12.12.2010 г. – Загол. с экрана.
10. Антонова О. Є. Обдарованість : досвід історичного та порівняльного аналізу : [Монографія] / О. Є. Антонова. – Житомир : Житомир. держ. ун-т, 2005. – 456 с.
11. Итальянские университеты в XI-XIII вв. [Електронний ресурс] / С. SHPARGALKA.NET. – Режим доступу : <http://library.by/shpargalka/belarus/history/001/his-004.htm>. – 7.11.2006 г. – Загол. с экрана.

Матеріал надійшов до редакції 23.10. 2010 р.

***Сидорчук Н. Г. Роль высших школ Ближнего Востока в становлении
европейского университетского образования в средние века.***

В статье подано характеристику школ высшего типа Ближнего Востока в средние века как идеологических центров духовного мусульманского образования. Раскрываются истоки университетского образования как образовательного и социального явления на Ближнем Востоке, а также определяется их роль в процессе становления европейского университетского образования.

***Sydorchuk N. H. The Role of Middle East High Schools in the European Scholastic Education Formation
in the Middle Ages.***

The article presents the characteristics of Middle East High Schools in the Middle Ages as ideological centres of ecclesiastical Muslim education. The sources of scholastic education as the educational and social phenomenon in the Middle East as well as their role in the process of European scholastic education formation are disclosed.